

The Obligatory and Situational Ruling of a Breastfeeding and Custodial Mother's Hajj

Hussein Houshmand Firouzabadi¹, and Atefeh Zabihi Bidgoli²

1. Corresponding author, Fourth Level, Qom Seminary, Qom, Iran / Department of Private Law, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran.

Email: hooshmand@rihu.ac.ir

 0000-0002-5644-5821

2. Islamic Jurisprudence and Fundamentals of Law Group, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Email: a.zabihi@atu.ac.ir

 0000-0001-6108-4779

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 22 May 2025

Received in revised form 04 August 2025

Accepted 03 September 2025

Available online 04 October 2025

Keywords:

Hajj,
breastfeeding mother,
situational ruling,
breastfeeding a child,
affordability,
conditional obligation.

ABSTRACT

Objective: This study examines the conflict between the mother's duties arising from her maternal role and her religious duties, especially performing the Hajj rituals, in situations where maintaining the child's physical and mental health requires breastfeeding or custody by the mother.

Method: The present study was conducted in a descriptive-analytical manner and using library resources. The author, referring to the Imamieh jurisprudential texts and the opinions of early and contemporary jurists, examined the scope of the obligation of breastfeeding and custody and its effect on religious affordability and the obligation of Hajj. Since in previous jurisprudential books, the issue of «Hajj of a breastfeeding mother» was not examined independently and was only raised in general terms, this study, while collecting the opinions of jurists under the topics of Hajj, affordability and conflict, presented a comparative analysis of the views. For this purpose, the obligatory ruling of the mother's Hajj in the conditions of the obligation of breastfeeding and custody and then the situational ruling (the validity or invalidity of Hajj assuming its performance) were examined with reference to the opinions of Imamieh jurists and fundamental principles such as the theory of sequence and contiguity of the obligatory and situational ruling.

Results: Analysis of the evidence of the jurists showed that despite the lack of the obligation of breastfeeding in unnecessary circumstances and the possibility of using a substitute, assuming the necessity of breastfeeding or custody, the obligation to perform the Hajj is not the responsibility of the mother. However, in terms of the situational ruling, the jurisprudential views on the components of the mother's Hajj differ, citing two reasons of contiguity and the theory of sequence.

Conclusions: In terms of obligation, performing the Hajj is not the responsibility of a breastfeeding and custodial mother who needs to breastfeed and care for her child, but if such a mother performs Hajj, in terms of situation, we must assume that her Hajj is valid and that such a Hajj is accepted (by accepting the theory of sequence).

Cite this article: Houshmand Firouzabadi, H., & Zabihi Bidgoli, A. (2025). The Obligatory and Situational Ruling of a Breastfeeding and Custodial Mother's Hajj. *The Islamic Journal of Women and the Family*, 13 (3), 127 -145. <https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.19384.2321>

Introduction

One of the influential issues in the jurisprudence of the obligation of Hajj for women is the situation of mothers who, due to the rights of the child and the duties they have towards their child, have to perform Hajj in conflict with their maternal obligations. From the fetal stage, the mother is responsible for protecting the life and health of the child, and after birth, breastfeeding and custody are among her duties. These duties are sometimes assigned to the mother by custom, sometimes by law, and sometimes by religious law. According to Article 1168 of the Civil Code of the Islamic Republic of Iran, taking care of children is the right and duty of the parents, and according to Article 1169 of the same law, the mother has priority over the father until the child is seven years old. According to Article 1172, neither parent has the right to refuse custody during the period of obligation, and the ruler is obliged to oblige them. In addition, Article 295 of the Islamic Penal Code holds the mother or nanny responsible for the harm or crime caused to the child if she refuses to breastfeed despite being able to do so. On the other hand, the obligation of Hajj is an immediate obligation, if one is able to afford it. Therefore, when the duty of custody or breastfeeding intersects with performing Hajj, the issue of conflict between the two obligations arises. The present research aims to explain the obligatory and situational ruling of a breastfeeding and custodial mother's Hajj in such circumstances by reviewing the views of jurists and its jurisprudential and fundamental foundations.

Method

The present study was conducted in a descriptive-analytical manner using library resources. The author, referring to the Imamieh jurisprudential texts and the opinions of early and contemporary jurists, examined the scope of the obligation of breastfeeding and custody and its effect on the religious affordability and the obligation of Hajj. Since in previous jurisprudential books, the issue of a «breastfeeding mother's Hajj» was not examined independently and was only raised as a general reference, this study, while collecting the opinions of jurists under the topics of Hajj, affordability and conflict, presented a comparative analysis of the views. For this purpose, the obligatory ruling of the mother's Hajj in the conditions of the obligation of breastfeeding and custody and then the situational ruling (the validity or invalidity of Hajj assuming its performance) were examined with reference to the opinions of Imamieh jurists and fundamental principles such as the theory of sequence and contiguity of the obligatory and situational ruling.

Results

The findings of the research show that in jurisprudential texts, the importance of breastfeeding for the child is so great that some jurists have considered it obligatory, even if its payment is paid by the father or from the child's property (Ameli, 1410AH, 5/452; Helli, 1387AH, 3/262). Some jurists, such as Allameh Helli, have stated that the implementation of the limits (Hodoud)

on a breastfeeding woman is delayed until the end of the child's breastfeeding period (Allameh Helli, 1413AH, 3/628). However, the majority of Imamieh jurists believe that breastfeeding is not obligatory for the mother (Tousi, 1407AH, 5/130; Shobeiri Zanjani, 1419AH, 25/791; Bahjat, 1426AH, 4/100) and some have considered it merely immoral to abandon it (Najafi, no-date, 31/272; Haeri Tabatabaei, 1418AH, 10/515). Regarding colostrum (Laba), on which the child's life depends, some jurists have ruled that it is obligatory (Ameli, 1410AH, 176; Shahid Sani, 1414AH, 3/217; Saimari, 1420AH, 3/175). They believe that if a child dies without colostrum, it is obligatory to preserve its life and breastfeeding is necessary. However, if it is possible to use the milk of another woman, this obligation becomes sufficient (Shobeiri Zanjani, 1419AH, 25/7927).

The jurists have also listed other cases in which breastfeeding becomes obligatory: When the child does not accept the breast of another mother, the milk of another mother is incompatible, or a woman cannot be found to breastfeed and the father is also unable to pay (Haeri Tabatabaei, 1418AH, 12/145). In such cases, if the mother is affordability, the main question is whether the obligation of breastfeeding prevents the affordability and obligation of Hajj or not.

Contemporary jurists have two main views in response to this question:

- a) Breastfeeding does not prevent the affordability, but if there is no alternative, the urgency of Hajj is lost (Ayatollah Bahjat and Ayatollah Tabrizi).
- b) Breastfeeding, if obligatory, is an obstacle to the affordability, but it does not remove it; after the obstacle is removed, Hajj becomes obligatory (Ayatollah Khamenei, Ayatollah Fazl Lankarani and Ayatollah Makarem Shirazi).

In the second view, if breastfeeding causes hardship for the mother or child, the affordability is not achieved and Hajj is not obligatory for her. However, if a nurse or nanny can be substituted, Hajj is obligatory and the duty of breastfeeding is delegated to someone else. Thus, the rule of the existence of a substitute in a conflict gives preference to an obligatory that has a substitute; that is, Hajj is preferred over breastfeeding if there is a substitute for breastfeeding.

From the point of view of some jurists, such as the author of Orwah, if a religious obstacle occurs before the affordability is achieved, it is an obstacle to the obligation of Hajj, but if it occurs after the affordability is achieved and is more important than Hajj, it is a removal of obligation (Tabatabaei Yazdi, 1409AH, 2/453). On the other hand, a group such as Hussein Shahroudi (no-date, 1/142) do not see any difference between the priority and the delay of an obligation and consider the criterion to be the degree of importance.

The reasons for those who believe that breastfeeding is an obstacle include:

1. The priority of a rational condition over a religious condition; if an immediate obligation arises before the affordability, it takes precedence.
2. The absence of an order to perform Hajj despite the presence of a religious obstacle; because the affordability depends on the absence of an obstacle (Mousavi Khoei, 1418AH, 8/35).

3. The priority of an absolute obligation over a conditional obligation; because Hajj is conditional on the affordability (Madani Kashani, 1411AH, 1/178).

4. Narratives; including the narrative of Hamad from Halabi: «Whoever has the ability to perform Hajj but does not perform it without having something that does not count as an excuse...» (Hor Ameli, 1409AH, 11/26).

Those who argue for the absence of hindrance, emphasizing the criterion of «the most important and important», believe that the affordability does not include the absence of another obligation and that whenever two obligations conflict, the most important one takes precedence and in the event of equality, the person performing the obligation has the choice (Madani Kashani, 1411AH, 1/178). They believe that the concept of affordability includes financial, physical, temporal and intellectual affordability and if another obligation becomes a rational obstacle to performing Hajj, Hajj will not be obligatory (Ghadiri, 2015; Raisi, 2017).

In the second part of the findings, the situational ruling of a breastfeeding mother's Hajj is examined under the assumption of the obligation of breastfeeding. There are two opinions in this regard:

a) Hajj for a mother is valid and meritorious (Ayatollah Bahjat and Ayatollah Sistani). Based on the theory of sequence, if a mother abandons the most important one (breastfeeding) and performs the important one (Hajj), even though she has committed a sin, her Hajj is valid (Mousavi Khoei, 1411AH).

b) Hajj for a mother is not meritorious (Ayatollah Fazel Lankarani, Ayatollah Makarem Shirazi and Ayatollah Khamenei). Based on the conjunction of the obligatory and situational ruling, leaving the most important obligation invalidates the important act.

In jurisprudential analysis, if the doctor considers performing Hajj to be harmful to the child, the conflict between the two obligations is certain and the most important one (preserving the child's life) must be performed. However, in the case of performing Hajj, its validity or invalidity depends on the acceptance or rejection of the theory of sequence. The fundamentalists who support sequence, such as Mirza Shirazi, Fesharaki, Naeini, and Hakim, believe that the obligation of the important one is tied to leaving the most important one, so if the mother leaves the most important obligation, the important obligation (Hajj) becomes actual and her Hajj is valid (Naeini, 1376AH, 1/373; Tabatabaei Hakim, 1416AH, 5/131). On the other hand, opponents of the sequence, such as Akhound Khorasani, consider it unreasonable and consider such a woman's Hajj invalid (Akhound Khorasani, 1410AH).

Contemporary jurists such as Imam Khomeini, Bahjat, Khoei, Nouri Hamedani, and Fazel Lankarani, generally believe that a breastfeeding mother's Hajj is sufficient for Hajj al-Islam based on the theory of sequence (Eftekhari Golpayegani, 1428AH, 1/84). Ayatollah Vahid Khorasani also considers it probable that it is sufficient and considers it prudent to repeat the Hajj. On the other hand, Seyed Yazdi states in «Orwah»: «If the Hajj journey requires

abandoning an obligatory act or committing a forbidden act, this Hajj is not separate from Hajj al-Islam» (Tabatabaei Yazdi, 1409AH, 2/457). This Fatwa is contrary to his acceptance of the sequence in other chapters (Ibid., 1/724).

Conclusions

In the conflict between two religious obligations, namely the obligation of Hajj and maternal duties such as breastfeeding and custody, determining the obligation requires a detailed jurisprudential analysis of the affordability and the rules of the conflict. Based on the findings of this research, the obligation of breastfeeding in Imamieh jurisprudence is limited to cases of necessity and if there is an alternative, the mother will not be obliged to breastfeed. Assuming the obligation of breastfeeding, if an obstacle arises before the realization of the affordability, Hajj is not obligatory for the mother; but if it occurs after that and it is more important than Hajj, it is abrogated. The jurists who accept the obstacle of breastfeeding have relied on the precedence of the rational condition and the religious obstacle; on the other hand, those who argue for the absence of obstacle rely on the rule of the most important and important and the realization of the conflict.

In the situational ruling, if a mother goes to Hajj by abandoning the most important obligation, her Hajj is invalid based on the contiguity of the obligatory and situational ruling, but based on the theory of sequence, Hajj is valid and sufficient for Hajj al-Islam. The result is that the validity or invalidity of a breastfeeding mother's Hajj depends on the jurist's principled basis for accepting or rejecting the theory of the sequence. Accordingly, assuming a conflict between maternal duties and performing the Hajj, if the sequence is accepted, the mother's Hajj is valid and meritorious, even though she has committed a sin; however, if the sequence is rejected, her Hajj is invalid and it must be repeated after the obstacle is removed.

Author Contributions

All authors participated equally in the design of the study, writing the article, and editing the final versions.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors of the research would like to express their gratitude to the Islamic Studies Research Center of Alzahra University, which provided spiritual, financial, and scientific support for this study

Ethical Considerations

Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this study.

Funding

This article is one of the articles extracted from the research project entitled «Hajj; Women's Rights and Family Duties», which was commissioned by the Islamic Studies Research Center of Alzahra University and received financial, spiritual, and scientific support from them.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest in connection with this study. In other words, there were no financial or personal interests that could affect the results of the study.

حکم تکلیفی و وضعی فریضه حج مادر شیرده و حاضن

حسین هوشمند فیروزآبادی^۱، و عاطفه ذبیحی بیدگلی^۲

۱. نویسنده مسئول، سطح ۴، حوزه علمیه قم، قم، ایران/ دانشیار گروه حقوق خصوصی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. رایانامه: hooshmand@rihu.ac.ir

۲. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: a.zabihi@atu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: این مقاله به بررسی تراحم تکالیف مادر ناشی از نقش مادری و تکالیف عبادی، به ویژه انجام مناسک حج، در شرایطی که حفظ سلامت جسمی و روحی کودک مستلزم شیردهی یا حضانت توسط مادر است، می پردازد.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

روش پژوهش: پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی و با بهره گیری از منابع کتابخانه ای انجام شد. نویسنده با مراجعه به متون فقهی امامیه و آراء فقهای متقدم و معاصر، دایره وجوب شیردهی و حضانت و تأثیر آن بر استطاعت شرعی و وجوب حج را بررسی نمود. از آنجا که در کتب فقهی پیشین، موضوع «حج مادر شیرده» به صورت مستقل بررسی نشده و فقط در حد اشاره به عمومات مطرح گردیده است، این پژوهش ضمن جمع آوری آرای فقها در ذیل مباحث حج، استطاعت و تراحم، تحلیل تطبیقی دیدگاه ها را ارائه نمود. بدین منظور، حکم تکلیفی حج مادر در شرایط وجوب شیردهی و حضانت و سپس حکم وضعی (صحت یا بطلان حج در فرض انجام آن) با استناد به نظریات فقهی امامیه و مبانی اصولی مانند نظریه ترتب و ملازمه احکام تکلیفی و وضعی مورد بررسی قرار گرفت.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۲

کلیدواژه ها:

حج،

مادر شیرده،

حکم وضعی،

شیردهی کودک،

استطاعت،

واجب مشروط.

یافته ها: تحلیل ادله فقها نشان داد که با وجود عدم وجوب شیردهی در شرایط غیرضروری و امکان استفاده از بدل، در فرض ضرورت شیردهی یا حضانت، تکلیف انجام فریضه حج از عهده مادر ساقط است. با این حال، از نظر حکم وضعی، دیدگاه های فقهی در مورد اجزای حج مادر با استناد به دو دلیل ملازمه و نظریه ترتب متفاوت است.

نتیجه گیری: از حیث تکلیفی، انجام فریضه حج از عهده مادر شیرده و حاضنی که شیردهی و حضانت برای طفلش ضرورت دارد، ساقط است، اما اگر چنین مادری حج به جای آورد، از حیث وضعی باید قائل به صحت حج او و مجزی بودن چنین حجی (با پذیرش نظریه ترتب)، شویم.

استناد: هوشمند فیروزآبادی، حسین؛ و ذبیحی بیدگلی، عاطفه (۱۴۰۴). حکم تکلیفی و وضعی فریضه حج مادر شیرده و حاضن. پژوهشنامه اسلامی

زنان و خانواده، ۱۳ (۳)، ۱۲۷-۱۴۵. <https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.19384.2321>

مقدمه

یکی از مسائل مؤثر بر حکم‌شناسی حج زن، مربوط به زمانی است که به دلیل حقوقی که فرزند برعهده مادر دارد اقامه فریضه حج بر دایره تکالیف و تعهدات آن مادر مؤثر واقع می‌شود. تکالیف و تعهدات مادر نسبت به فرزند خود از مرحله جنینی فرزندش آغاز می‌شود و پس از آن با وظیفه‌ای که مادر در حفظ و نگهداری و حضانت طفل برعهده دارد، ادامه می‌یابد. علاوه بر لزوم توجه مادر نسبت به حیات، سلامت و رشد جسمی جنین و کودک خود، وظیفه مهم تربیت و رشد کودک نیز برعهده والدین و تکلیف تربیت متوجه هریک از ابویین طفل از جمله مادر است. ارتباط میان انجام واجب حج از جانب مادر و رعایت حقوق فرزند بحثی است که در مقاله حاضر بررسی می‌شود.

بعد از تولد فرزند، وظیفه شیردهی و حضانت، گاه به حکم عرف، گاه به حکم قانون و گاه به حکم هردو، بر دوش مادر است. وظیفه تربیت نیز یکی از وظایف خطیر هریک از والدین از جمله مادر است. به موجب ماده ۱۱۶۸ قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران، نگهداری از اطفال، حق و تکلیف والدین است. همچنین به موجب ماده ۱۱۶۹ قانون مدنی ج. ا. ا برای حضانت و نگهداری از طفلی که پدر و مادر او از یکدیگر جدا شده و یا جدا از یکدیگر زندگی می‌کنند (بدون تفاوت و تفکیکی میان فرزند دختر و فرزند پسر)، تا هفت سالگی طفل، مادر برای حضانت وی نسبت به پدر اولویت دارد.

براساس ماده ۱۱۷۲ قانون مدنی ج. ا. ا هیچ‌یک از پدر و مادر حق ندارند در مدتی که حضانت طفل برعهده آنهاست از نگهداری او امتناع کنند. در صورت امتناع یکی از ابویین، حاکم باید به تقاضای دیگری یا به تقاضای قیم یا یکی از اقربا و یا به تقاضای مدعی‌العموم، نگهداری طفل را به هریک از ابویین که حضانت برعهده اوست، الزام کند. براساس ماده ۱۱۷۶ قانون مدنی، شیردادن جز در جایی که تغذیه طفل فقط با شیر مادر ممکن باشد، وظیفه مادر نیست، اما براساس ماده ۲۹۵ قانون مجازات اسلامی، مادر یا دایه‌ای که شیردادن طفل را برعهده گرفته و پذیرفته است اگر با وجود توانایی بر شیردادن، این وظیفه را انجام ندهد و به دلیل این ترک فعل، جنایت و زبانی بر طفل وارد شود، مادر یا دایه مرتکب جرم شده است و برحسب اینکه این جرم، عمد، شبه‌عمد یا خطای محض باشد، مجازات می‌شود.

در پژوهش حاضر، حکم تکلیفی و وضعی فریضه حج مادر در مواردی که شیردهی و حضانت بر مادر واجب می‌شود و اقامه دو تکلیف در تراحم با یکدیگر قرار می‌گیرد، با استناد به آراء و فتاوی فقهای امامیه و ادله فقهی اصولی جاری در مسئله، باروش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای بررسی شد. در مورد موضوع حاضر در کتب فقهی ذیل بحث حج در حد تطبیق عموماً و بیان حکم کلی، مباحثی در میان کلام فقها مطرح شده است، اما تاکنون کتاب یا مقاله‌ای که به صورت تفصیلی، دیدگاه‌های فقهی و ادله مورد استناد هریک در زمینه تراحم تکالیف مزبور را بررسی کرده باشد، یافت نشد. بنابراین، می‌توان به عدم وجود پیشینه پژوهشی مرتبط در مسئله و موضوع پژوهش حاضر اذعان کرد.

ادبیات موضوع و چارچوب نظری پژوهش

برای تعیین حکم تکلیفی و حکم وضعی حج مادر شیرده و حاضر، پس از بررسی دیدگاه‌های فقهی موجود در مورد دایره تکلیفی حکم وجوب شیردهی و حضانت مادر، ادله هریک از دیدگاه‌ها و شرطیت، مانعیت یا رافعیت حکم مذکور برای حکم فریضه حج مادر بررسی شد. پس از تعیین حکم تکلیفی، حکم وضعی در مورد صحت یا عدم صحت حج مادر در فرض انجام حج به جای ادای تکلیف شیردهی و حضانت با توجه به دو رویکرد پذیرش و عدم پذیرش نظریه ترتب یا استناد به ملازمه احکام تکلیفی و وضعی بحث و تحلیل شد.

۱. بررسی دایره حکم وجوب شیردهی و حضانت مادر به کودک

در اهمیت شیردهی به کودک و لزوم تغذیه کودک از شیر مادر تردیدی نیست. از نظر فقهی و حقوقی اهمیت شیر مادر برای نوزاد تاحدی است که برخی فقها مادر را ملزم به خوراندن آن به کودک می‌کنند، حتی اگر لازم باشد دستمزد آن از پدر اخذ شود یا از اموال کودک برداشت شود. (عاملی، ۱۴۱۰ ه.ق، ۴۵۲/۵؛ حلی، ۱۳۸۷، ۲۶۲/۳) در متون فقهی، اهمیت شیر مادر به حدی است که اگر زنی مشغول شیردادن به بچه باشد و مشمول مجازات قصاص یا سنگسار شود، اجرای حکم تا زمانی که طفل شیر می‌خورد به تأخیر می‌افتد (علامه حلی، ۱۴۱۳ ه.ق، ۶۲۸/۳). برخلاف نظر برخی فقهای اهل سنت که قائل به وجوب رضاع ولد و شیردهی مادر بر فرزند براساس برخی ادله از جمله آیه ۲۳۳ سوره بقره شده‌اند، نظر غالب فقهای امامیه بر عدم وجوب شیردهی بر مادر است (طوسی، ۱۴۰۷، ۱۳۰/۵؛ شبیری زنجانی، ۱۴۱۹ ه.ق، ۷۹۱/۲۵؛ بهجت، ۱۴۲۶ ه.ق، ۱۰۰/۴) و حتی برخی فقهای امامیه این مسئله را غیراختلافی (ر.ک.، نجفی، بی تا، ۲۷۲/۳۱) و معروف بین اصحاب (حائری طباطبایی، ۱۴۱۸ ه.ق، ۵۱۵/۱۰) برشمرده‌اند.

به دلیل اهمیت شیر آغوز یا لباء (یعنی، نخستین شیری که پستان مادر بعد از تولد نوزاد ترشح می‌کند) از نظر تأثیری که بر حیات و سلامت کودک دارد، برخی فقها نسبت به خوراندن آغوز به کودک، حکم بر وجوب بر مادر کرده‌اند. (عاملی، ۱۴۱۰ ه.ق، ۱۷۶؛ عاملی. شهیدثانی، ۱۴۱۰ ه.ق، ۴۵۸/۵؛ عاملی. شهیدثانی، ۱۴۱۴ ه.ق، ۲۱۷/۳؛ صیمری، ۱۴۲۰ ه.ق، ۱۷۵/۳) در این مورد چنین استدلال شده است که اگر مادر آغوز را به کودک ندهد، کودک می‌میرد و حفظ جان او توقف بر دادن آغوز است (علامه حلی، ۱۴۱۳ ه.ق، ۱۰۱/۳). برخی وجوب شیردهی را به سه روز مقید کرده‌اند، اما نظر غالب فقها (ر.ک.، محقق سبزواری، بی تا، ۲۸۹/۲؛ نجفی، بی تا، ۲۷۳/۳۱) این است که در صورت توقف حیات کودک بر آغوز، توقف بر آغوز مادر وجود ندارد، بلکه آغوز هر زن دیگری هم که تازه زایمان کرده باشد، کفایت می‌کند. بنابراین، اگر دادن آغوز به نوزاد واجب باشد، واجب کفایی است (شبیری زنجانی، ۱۴۱۹ ه.ق، ۷۹۲۷/۲۵). از نظر این دسته از فقها در استحباب شیردهی تردیدی وجود ندارد و اگر ثابت شود نخوردن این شیر برای نوزاد مضر است، به طور قطع واجب می‌شود (حائری طباطبایی، ۱۴۱۸ ه.ق، ۱۴۶/۱۲). مواردی که از نظر فقها شیردهی به کودک بر زن لازم است منحصر به شیر آغوز (در صورتی که ندادن آن به طفل برای وی مضر باشد)، نمی‌شود و موارد دیگری نیز توسط فقها ذکر شده است؛ از جمله: وقتی کودک پستان هیچ زنی غیر از مادر خود را قبول نکند، وقتی شیر غیر مادر با مزاج طفل سازگار نباشد، هنگامی که هیچ زنی غیر از مادر برای شیردهی وجود نداشته باشد و زمانی که کودک، پدر نداشته باشد و کسی حاضر به پرداخت هزینه شیردهی نباشد (حائری طباطبایی، ۱۴۱۸ ه.ق، ۱۴۵/۱۲). وجوب شیردهی مادر به کودک در موارد مذکور در صورتی است که مادر زنده باشد، شیر داشته باشد و قادر به شیردهی باشد. بنابراین، در مواردی که شیردهی بر مادر مستحب باشد و یا فردی جایگزین مادر برای شیردهی وجود داشته باشد، از محل بحث خارج است و محل بحث مربوط به جایی خواهد بود که بر مادری به دلیل قرار گرفتن طفل در یکی از مواردی که گفته شد، شیردادن واجب باشد، که در اینجا تأثیر انجام این واجب بر استطاعت و وجوب حج و همچنین تأثیر حج مستقر و واجب شده (به دلیل استطاعت قبلی مادر) بر شیردادن واجب قابل بررسی خواهد بود.

۲. حکم تکلیفی در اقامه فریضه حج برای مادر شیرده و حاضن

در کتب فقهی غیرمعاصر مسئله حج مادر شیرده، به صورت خاص و بانام شیردهی دیده نمی‌شود، اما این مسئله در آرای فقهی مراجع معاصر مورد توجه قرار گرفته است. فقهای معاصر در مورد تأثیر شیردهی مادر بر حصول و ایجاد استطاعت زن و همچنین بر بقا یا رفع استطاعت وی چندین نظر بیان کرده‌اند که عبارتند از:

الف) شیردهی مانع استطاعت نیست، اما در صورت عدم امکان جایگزین برای مادر و وجوب شیردهی بر مادر، فوریت حج از

بین می‌رود. آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه و آیت‌الله تبریزی از قائلین به این دیدگاه هستند. (جامعه الزهرا، ۱۳۹۸، ص ۳۶؛ تبریزی، بی تا) (ب) شیردهی در صورتی که بر مادر واجب باشد مانع استطاعت است، اما رافع استطاعت نیست و مادر مستطیع بعد از رفع مانع باید حج را به جا آورد. نظر برخی علما در این مورد به شرح ذیل است:

آیت‌الله خامنه‌ای: «اگر حج برای مادر، حرجی باشد مثل آنکه کسی که به جای مادر به بچه شیر بدهد و او را نگهداری کند، پیدا نشود در این صورت حج بر مادر واجب نیست، ولی اگر قبلاً حج بر او مستقر شده باید پس از رفع حرج در اولین زمان ممکن برای انجام حج اقدام کند». (جامعه الزهرا، ۱۳۹۸، ۳۷)

آیت‌الله فاضل لنکرانی: «اگر بتواند برای کودک پرستار پیدا کند اگرچه با مشکلات معمولی و قابل تحمل و پرداخت اجرت باشد یا بتواند او را همراه خود ببرد و سایر شرایط وجود داشته باشد، باید به حج برود، اما اگر نگهداری کودک توسط دیگری مستلزم عسر و حرج یا بیماری کودک باشد یا همراه بردن کودک مستلزم عسر و حرج باشد، فعلاً این زن مستطیع نیست و اگر قبل از نام‌نویسی حج بر او مستقر نشده، وظیفه‌ای ندارد». (جامعه الزهرا، ۱۳۹۸، ۳۷)

آیت‌الله مکارم شیرازی: «در صورتی که امکان همراهی کودکش باشد باید به حج برود و در غیر این صورت حج بر او واجب نیست». (جامعه الزهرا، ۱۳۹۸، ۳۷)

باتوجه به اقوال مذکور، برخی فقهای معاصر در حرج قرار گرفتن طفل یا مادر را مانع استطاعت می‌دانند و معتقد هستند با این حرج، مادر مستطیع نمی‌شود و برخی دیگر آن را مانع استطاعت ندانسته‌اند. همچنین هردو گروه معتقدند اگر مادر بتواند میان دو وظیفه یعنی، حج و شیردهی جمع کند باید چنین کند و اگر جمع ممکن نباشد، اما بتوان جایگزینی مانند پرستار یا دایه برای مادر قرار دهد در این صورت وجوب حج بر مادر مستقر می‌شود و دایه یا پرستار، وظیفه شیردهی را انجام می‌دهند. اشاره فقهای مذکور بر عدم وجود فرد جایگزین برای شیردادن به بچه و وجوب حج بر مادر در صورتی که بتوان فردی را جایگزین مادر کرد، حل مسئله تزاحم است. یکی از مرجحات باب تزاحم، داشتن بدل است و بدین ترتیب، واجبی را که بدل ندارد بر واجبی که بدل دارد، مرجح می‌کنند. در مسئله مورد بحث، اگر بتوان واجب شیردهی به طفلی را که حیانتش متوقف بر تغذیه با شیر است، توسط شخص دیگری انجام داد و یا برای تغذیه طفل، جایگزینی مانند شیر خشک قرار داد، وجوب حج بر وجوب شیردهی دارای بدل ترجیح داده شده و وجوب حج بر مادر متعین می‌شود.

براساس یک دیدگاه، اگر چنین جایگزینی وجود نداشته باشد، به دلیل عدم تحقق عنوان استطاعت، حج بر مادر شیرده و حاضن وجوب پیدا نمی‌کند، اما دیدگاه مقابل، قائل به عدم مانعیت تکلیف شیردهی و حضانت برای استطاعت است. بنابراین، با وجود وجوب فعلی حج بر مادر تا زمان رفع حرج، فوریت حج از بین می‌رود و بعد از رفع مانع یعنی، خروج طفل از دوران شیرخوارگی، حج بر وی مستقر می‌شود و فوریت می‌یابد.

در بررسی ادله دیدگاه‌های مذکور و تعیین حکم تکلیفی، این نکته مهم است که برخی فقها در ذیل یکی از فروع فقهی مربوط به استطاعت در حج به تعلق وجوب واجبی دیگر قبل از حصول استطاعت حج و تعلق آن بعد از حصول استطاعت حج توجه کرده و با تفکیک میان قبل و بعد از تحقق استطاعت، تأثیر هر یک را بر وجوب حج بررسی کرده‌اند.

۳. تأثیر تقدم یا تأخیر شیردهی بر استطاعت مادر و حکم تکلیفی متوجه وی

تکلیف شرعی شیردهی و حضانت برعهده مادر را می‌توان مصداق مانع برای تعلق حکم وجوب حج برشمرد، ولی برخی فقها در مورد اینکه زمان موجودیت مانع مذکور و تعلق حکم وجوب بر شیردهی و حضانت چگونه بوده و قبل از حصول استطاعت برای حج یا بعد از آن باشد در تعیین حکم تکلیفی مادر قائل به تفصیل شده‌اند. با این توضیح که در صورت وجود مانع مذکور، حج بر مادر واجب نمی‌شود، اما اگر شیردهی و حضانت بر مادری که از قبل، واجب‌الحج شده است،

واجب شود به دلیل اهم بودن آن نسبت به حج، رافع تکلیف وجوبی حج است. به عقیده صاحب عروه اگر رفتن به حج مستلزم تلف مال قابل توجهی از حج گزار شود و یا مانعی شرعی قبل از حصول استطاعت حج وجود داشته باشد که مستلزم ترک واجبی فوری است، حج واجب نیست. همچنین اگر مانع شرعی بعد از حصول استطاعت ایجاد شود، در صورتی که اهم از حج باشد مانند نجات جان شخصی که در حال غرق شدن است یا شخصی که در آتش است و یا در مواردی که انجام حج متوقف بر ارتکاب فعل حرام مانند سوار شدن بر مرکب غصبی یا راه رفتن بر زمین غصبی باشد، در این موارد نیز حج واجب نیست. (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ هـ. ق، ۴۵۳/۲) براساس دیدگاه ایشان، مانع شرعی قبل از حصول استطاعت به صورت مطلق، اهم باشد یا نباشد، مانع وجوب حج است، اما مانع شرعی بعد از حصول استطاعت، اگر اهم از حج باشد رافع وجوب حج است. براین اساس، اگر تغذیه طفل منحصر به شیر مادر باشد و یا در مورد مادری که حضانت طفل را برعهده دارد، اگر نگهداری کودک منحصر به وجود مادر باشد و وجوب شیردهی یا حضانت قبل از حصول استطاعت برای مادر حادث شده باشد، چنین مادری تا زمانی که مانع رفع نشود مستطیع نمی شود و حج بر وی واجب نیست، اما اگر بعد از حصول استطاعت، واجب شیردهی یا حضانت برعهده وی قرار گیرد، نوبت به مرجحات باب تزاحم مانند وجود بدل برای یکی از دو واجب و یا اهم و مهم می رسد.

در مقابل نظر فوق، برخی معتقدند که تفاوتی میان سابق یا لاحق بودن واجب دیگر مزاحم حج نیست و در هر صورت باید اهم در نظر گرفته شود. از نظر این گروه، معیار و ملاک، میزان اهمیت است. از این رو، نمی توان گفت که چون استطاعت قبل از نجات جان دیگری حاصل شده است، پس مانع شرعی بر انقاذ غریق و نجات جان شخص غریق محسوب می شود، بلکه ملاک تقدم و اولویت، میزان اهمیت بیشتر است و اگر اهمیت امر اول بیشتر از امر دوم باشد بر آن مقدم می شود و اگر اهمیت امر دوم بیشتر از امر اول باشد بر آن مقدم می شود. (حسینی شاهرودی، بی تا، ۱۴۲/۱) براساس این دیدگاه، میان حکم مادری که قبل از حصول استطاعت، شیردهی یا حضانت بر وی واجب شده است یا بعد از حصول استطاعت، تفاوتی نیست.

۳-۱. ادله فقهی قائلین به عدم ایجاد استطاعت (وجوب حج) در صورت تقدم بارداری و شیردهی

۳-۱-۱. تقدم و مانعیت شرط عقلی نسبت به شرط شرعی

مبنتی بر این دلیل، اگر قبل از حصول حج، واجب فوری دیگری (بدون اختیار) متوجه مکلف شود، اقوا تقدیم آن واجب بر حج است، حتی اگر اهم از حج نباشد؛ زیرا بقای قدرت بعد از حصول استطاعت تا پایان عمل، شرط شرعی است؛ یعنی استطاعت همان گونه که حدوداً شرط شرعی است، بقائاً نیز شرط شرعی وجوب حج است و بقای قدرت بعد از حصول استطاعت تا آخر حج، شرط شرعی است، اما در واجب دیگری که قبل از حج، متوجه مکلف شده است، شرط عقلی می باشد. (آقا ضیاءالدین عراقی، ۱۴۱۵ هـ. ق)

۳-۱-۲. عدم وجود امر به حج در صورت وجود مانع

براساس این دیدگاه در این قبیل موارد، امر به حج وجود ندارد؛ زیرا امر به حج و وجوب آن، مشروط به عدم مانع است. در جایی که قبل از مستقر شدن حج و حصول استطاعت، واجبی وجود داشته باشد که انجام حج مستلزم ترک آن واجب باشد و یا حرامی وجود داشته باشد که اتیان حج، مستلزم ارتکاب آن حرام باشد، وجوب این واجب، مانع وجوب حج و نهی متعلق به حرام نیز مانع وجوب حج است و فقط مواردی که حج از قبل مستقر شده باشد و انجام و اتیان آن متوقف بر ترک واجب یا ارتکاب حرام باشد، داخل در بحث تزاحم خواهد بود. (طباطبایی یزدی، بی تا، ۲۵۲/۲) مرحوم خویی می فرماید: «براساس نظر مشهور که برای قدرت شرعی و تمکن شرعی اعتبار قائل هستند و در موضوع حج، عدم مانع شرعی را اخذ

می‌کنند، ممکن است قائل به عدم وجوب حج در صورت استلزام انجام حج، با مانع شرعی یعنی، ترک واجب یا ارتکاب حرام شویم، حتی اگر این مانع شرعی اهم از حج نباشد؛ زیرا در این موارد، استطاعت شرعی محقق نمی‌شود، البته صرف مسلک مشهور وجه و اعتباری ندارد».

هرچند خود ایشان در تزامم حج با ترک یک واجب دیگر یا ارتکاب یک حرام دیگر براساس مبنایی که دارد و استطاعت متخذ از آیه را عقلی می‌داند قائل به لزوم توجه به درجه اهمیت است و در این موارد توجه به درجه اهمیت را لازم می‌شمارد؛ چه اینکه ادله وجوب حج و ادله واجب یا حرام، مطلق است و جمع آنها در مقام امثال ممکن نیست، پس تزامم به وجود آمده و اهم باید بر غیر آن مقدم شود و اگر درجه اهمیت هردو یکسان بود باید قائل به تخییر شد، البته این امر مبتنی بر این است که برخلاف نظر مشهور که استطاعت را عبارت از قدرت شرعی و تمکن شرعی می‌دانند، فرد قائل باشد که استطاعت معتبر چیزی جز استطاعت عقلی نیست و در موضوع حج، عدم مانع شرعی اخذ نشده است. (موسوی خویی، ۱۴۱۸ ه.ق، ۳۵/۲۸) براساس دیدگاه مذکور، عدم مزاحمت و عدم وجود مانع از اجزای استطاعت است و اگر مانعی یا مزاحمتی باشد، استطاعت حاصل نمی‌شود.

۳-۱-۳. تقدم واجب مطلق بر واجب مشروط حج

دلیل دیگر مقدم دانستن واجب مطلق بر واجب مشروط، در رجایی است که امر میان این دو واجب مطلق و مشروط دَوْران دارد. (آملی، ۱۳۸۰، ۴۶۰/۱۱؛ مدنی کاشانی، ۱۴۱۱ ه.ق، ۱۷۸/۱) حج، واجبی مشروط به استطاعت است و اگر واجب دیگر مطلق باشد، با اتیان و انجام واجب دیگر، این شخص دیگر برای حج مستطیع نیست و وجوب حج متوجه او نمی‌شود. بنابراین، در این موارد اتیان واجب دیگر لازم و واجب است، چه اهم از حج باشد و چه حج اهم باشد؛ زیرا اگر او واجب دیگر را اتیان کند مستلزم عصیان و ارتکاب گناه و معصیت نیست، اما به جا آوردن حج مستلزم عصیان به دلیل ترک واجب دیگر است. در تبیین بیشتر استدلال قائلین، چنین اظهار می‌شود که اگر رفتن به حج مستلزم ترک واجبی فوری باشد که قبل از حصول استطاعت موجود بوده، این واجب فوری بر حج مقدم است و وجوب آن، مانعی شرعی برای وجوب حج است و در این حالت، بحث اهم و مهم مطرح نمی‌شود؛ زیرا تقدیم این واجب اگرچه غیر اهم باشد، بدین دلیل است که اینجا مقام دَوْران بین واجب مطلق و واجب مشروط است و واجب فوری سابق مشروط به قید استطاعت نیست؛ اما وجوب حج، مشروط به استطاعت است و این واجب مطلق، استطاعت را از بین برده و مانع وجوب حج مشروط به استطاعت می‌شود؛ زیرا شرط وجوب یک واجب مشروط را زایل می‌کند، اما در جایی که رفتن به حج مستلزم ترک یک واجب فوری باشد که این واجب فوری بعد از حصول استطاعت ایجاد می‌شود باید به قاعده اهم و مهم رجوع شود، اگرچه این اهم از نظر زمانی، متأخر باشد و اگر درجه اهمیت هردو یکسان باشد آنکه سابق است بر دیگری مقدم می‌شود.

۳-۱-۴. روایات

وقتی تزامم میان حج با تکلیف وجوبی یا تحریمی دیگری به وجود می‌آید، ممکن است بتوان انتفاء و عدم وجوب حج را حتی در صورت اهم نبودن آن تکلیف نسبت به حج از برخی روایات استنباط کرد. براساس روایت صحیح حماد از حلبی، هرکس توان حج رفتن داشته باشد، ولی نرود بدون آنکه کاری داشته باشد که عذر او شمرده نشود، به یقین دستوری از دستورهای اسلام را ترک کرده است (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲۶/۱). شبیه همین تعبیر در روایت علی بن ابی حمزه از اباعبدالله ع نیز آمده است (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲۸/۱) وجه استدلال چنین بیان شده است که عدم اشتغال به معذوریتی که خداوند آن را عذر قرار داده، شرط وجوب حج است و بر تکلیف مزاحم حج، اشتغال به چیزی که خداوند آن را معذور داشته است، صدق می‌کند. بنابراین، واجب مزاحم حج بر آن مقدم است هرچند که از آن اهم نباشد (حسینی شاهرودی، بی تا، ۱۸۷/۱).

۳-۲. ادله فقهی قائلین به عدم تأثیر تقدم و تأخیر شیردهی بر ایجاد و بقای استطاعت (و جوب حج)

بسیاری از فقها معتقدند که میان سابق یا لاحق بودن واجب دیگر مزاحم حج تفاوتی نیست؛ در هر صورت باید اهم در نظر گرفته شود و از مرجحات باب تزاحم استمداد شود. براساس این دیدگاه، معیار و ملاک، میزان اهمیت است. بنابراین، نمی‌توان گفت که چون استطاعت قبل از نجات جان دیگری حاصل شده است، پس مانع شرعی بر انقاذ غریق و نجات جان شخص غریق است؛ ملاک تقدم و اولویت، میزان اهمیت بیشتر است و اگر اهمیت امر اول بیشتر از امر دوم باشد بر آن مقدم می‌شود و اگر اهمیت امر دوم بیشتر از امر اول باشد بر آن مقدم می‌شود. (حسینی شاهرودی، بی‌تا، ۱۴۲/۱؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۲۸ ه.ق، ۷/۲-۳) در رد روایات مورد استناد دیدگاه مخالف، چنین استدلال شده است: اینکه آن کار از مواردی است که خداوند وی را معذور می‌کند، اصل ادعاست و قابل پذیرش نیست مگر اینکه از حج مهمتر باشد، اما وقتی حج اهم باشد از مواردی نیست که خداوند او را از ترک حج معذور کند و در صورت مساوی بودن، مختار است که انتخاب کند. به دلیل ناتوانی ذهن انسان از پی بردن به مصالح، تشخیص اهم از مهم در دست مکلف نیست و تا جایی که ممکن است باید از روایات این مسئله فهم شود. در غیر این صورت، اگر در یکی از آنها احتمال اهم بودن می‌رود، آن را مقدم دارد و اگر چنین احتمالی نباشد، شخص مخیر است که هر یک را خواست انجام دهد (حسینی شاهرودی، بی‌تا، ۱۸۷/۱).

گفته شد که اگر واجبی دیگر، مطلق و حج واجب، مشروط به استطاعت باشد، پس با اتیان و انجام واجب دیگر، این شخص برای حج مستطیع نیست. بنابراین، در این موارد اتیان واجب دیگر، لازم و واجب است؛ چه اهم از حج باشد و چه حج اهم باشد. (مدنی کاشانی، ۱۴۱۱ ه.ق، ۱/۱۷۸) به این استدلال، چنین پاسخ داده شده است: «استطاعت یعنی، توانایی مالی، مسیری، جسمی و زمانی، اما اینکه عدم واجب دیگری هم شرط استطاعت باشد دلیلی برای آن نداریم. هنگامی که استطاعت حاصل شود، حج واجب می‌شود و یک واجب مطلق مانند سایر واجبات فوری می‌گردد. در این صورت بین واجب‌ها تزاحم رخ می‌دهد و لازم است که اهم اتیان شود و مهم کنار گذاشته شود و اگر اهمیتی بین آنها نباشد شخص مکلف مخیر است هر کدام را خواست انتخاب کند. ثانیاً بفرض که پذیرفته شود که وجود واجب دیگری در استطاعت تأثیر گذاشته و شخص را غیرمستطیع می‌کند، این امر از قبیل از بین بردن استطاعت است نه اینکه مانع تحقق آن شود. بدیهی است که انجام هردو برای وی میسر است و بعد از ادای واجب دیگر، استطاعت حج از بین می‌رود نه قبل از آن و با انجام واجب دیگر استطاعت زائل می‌شود و این امر جائز نیست و در هر صورت مسئله، دائر مدار انجام حج یا اتیان واجب دیگر و از باب تزاحم و ترجیح اهم است» (مدنی کاشانی، ۱۴۱۱ ه.ق، ۱/۱۷۸).^۲

باید توجه کرد که این مسئله در کتب فقهی مانند مسئله انجام حج، مستلزم اتلاف مال و با ملاک واحد با آن دانسته شده و ذیل آن مطرح شده است؛ (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲/۴۵۳) اتیان حج، مستلزم استطاعت مالی و پرداخت هزینه‌های لازم و متعارف است. بنابراین، اتیان این واجب، مستلزم برخی ضرر و زیان‌های مالی و اتلاف اموال است و همان‌گونه که در برخی واجبات دیگر مانند خمس و زکات، اتیان واجب، مستلزم ضرر و زیان است در حج نیز هزینه کردن متعارف مال برای انجام واجبات حج، تخصیصاً یا تخصصاً از حکومت قاعده لاضرر خارج است. در مواردی که علاوه بر هزینه‌های متعارف، انجام حج مستلزم اتلاف مال قابل اعتنایی باشد به طوری که با اتلاف آن، شخص به مشقت افتد و از نظر عرفی، بی‌انصافی در حق وی است، بلاشکال حج برای وی واجب نیست. فقها دلیل تفکیک میان ضرر و زیان‌های متعارف و همگانی مستلزم اتیان حج و

۱. همین نظر توسط امام خمینی رحمته‌الله و آقای مکارم نیز اتخاذ شده است. (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۸ ه.ق، ۷/۲-۳)

۲. در توضیح و تشخیص اهم از مهم، برخی فقها با تفکیک میان اقسام حرام‌ها و درجه بندی آنها چنین مثال زده‌اند که اگر اتیان حج متوقف بر ارتکاب حرامی مانند سوار شدن بر هواپیمای غصبی باشد، گاهی اهمیت ارتکاب حرام در نظر شارع بیشتر از حج است و اهم (اجتناب از غصب) باعث می‌شود که مهم (حج) کنار زده شود، اما گاهی ارتکاب حرام در نظر شارع، اخف از ترک حج است مانند اینکه اتیان حج متوقف بر نگاه زن اجنبیه به او یا متوقف بر تزریق یک دارو از جانب یک زن اجنبیه به بدن او به امر یک حکومت غیراسلامی باشد و بدون این نظر و تزریق، مجوز سفر حج از جانب حکومت داده نشود. در این موارد، محتمل است که شارع راضی به ترک حج به دلیل این محذورات خفیف نباشد. (مدنی کاشانی، ۱۴۱۱ ه.ق، ۱/۱۷۹)

ضرر و زیان‌های غیرمتعارف و مخصوص یک شخص خاص را خروج تخصیصی یا تخصصی زیان‌های قسم اول از حکومت قاعده لاضرر و عدم صدق استطاعت و حکومت قاعده لاضرر یا قاعده نفی عسر و حرج در زیان‌های قسم دوم دانسته‌اند. می‌توان گفت که ادله لاضرر شامل آنچه در حج به مقدار متعارف صرف می‌شود، نیست و مازاد بر آن به دلیل قاعده لاضرر نفی می‌شود. در این صورت به دلیل استلزام، اتیان حج با ورود ضرر، حج واجب نیست (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲/۴۵۳). برخی فقها خروج ضرر و زیان‌های غیرمتعارف و غیرلازم برای انجام مناسک حج مانند امکان اتلاف یا به سرقت رفتن اموال شخص در حج و ورود زیان قابل توجه به وی را به دلیل عدم تخصیص از ادله لاضرر دانسته و معتقدند که فقط زیان‌های غیرمتعارف و قابل توجه در شمول لاضرر است و بر چنین شخصی به دلیل تقدم قاعده لاضرر بر ادله وجوب حج، حج واجب نیست. برخی دیگر، خروج ضرر و زیان‌های متعارف و لازم برای انجام حج را به درستی به دلیل تخصص دانسته‌اند و قائل شده‌اند وجود هزینه‌های متعارف مصروفه در حج، زکات، خمس و امثال اینها اصلاً ضرر نبوده و از قبیل تخصیص نیستند، بلکه به طور تخصصی از شمول ادله لاضرر خارج هستند و شکی نیست که آنچه برای واجب خرج شود، ضرر به شمار نمی‌رود، نه آن ضرری که حادث و وارد می‌شود مانند سرقت یا تلف و مانند آن. بنابراین، در مواردی مانند سرقت یا تلف قابل توجه مال که خروج تخصصی وجود ندارد، قاعده لاضرر حاکم است و وجوب حج از بین می‌رود. (مدنی کاشانی، ۱۴۱۱ ه.ق، ۱/۱۸۰). استدلال دیگر در نقد نظر صاحب عروه این است که عدم تراحم از اجزای استطاعت نیست، بلکه حکمی عقلی در هر واجبی است و در باب متزاحمین در هر صورت اهم مقدم می‌شود؛ زیرا اعتباری برای سبق وجوبی بعد از اینکه هردو واجب مطلق و در یک رتبه واحد بودند، نیست. (سبحانی، ۱۴۲۴ ه.ق، ۱/۲۹۶) باتوجه به آنچه در بیان دیدگاه‌ها و ادله مورد استناد فقها در مورد حکم تکلیفی حج مادری که تکلیف وجوبی بر شیردهی و حضانت دارد، یکی از عوامل مؤثر در تفاوت دیدگاه فقها را می‌توان ناظر به تعریف متفاوت ایشان از ماهیت استطاعت برشمرد. در مقام مقایسه این تعاریف، به تبع ذکر برخی مصادیق استطاعت در عبارات ایشان، دایره تعریف تضییق یا توسعه پیدا می‌کند. مصادیقی که در کلام فقها در تعریف استطاعت ذکر شده است شامل کمال عقل، سلامت جسم، زاد، راحله، فقدان موانع برای سفر، امکان مسیر و رجوع به کفایت است. باتوجه به برابری عبارات فقها در تعریف استطاعت، این مفهوم به مواردی قابل تقسیم است که عبارتند از: استطاعت مالی به معنای داشتن توشه راه و مرکب سواری است که از آن به زاد و راحله تعبیر شده و برخی این مورد را مخصوص غیر اهل مکه می‌دانند؛ استطاعت مسیری یا امنیت راه که خطری، جان، مال و آبروی فرد را تهدید نکند و مانعی در رسیدن به میقات و انجام اعمال نباشد؛ استطاعت بدنی یعنی، توانایی استفاده از مرکب و مضر نبودن سواری برای او؛ استطاعت زمانی یعنی، وجود زمان کافی برای پیمودن مسیر حج و انجام اعمال به طوری که به سختی نیفتد؛ استطاعت عقلی هم بر این چهار قسم افزوده شده است که در این صورت تمام شرایط وجوبی حج در مفهوم استطاعت قرار می‌گیرد. (قدیری، ۱۳۹۴؛ رئیسی، ۱۳۹۶) در صورتی که استطاعت عقلی یکی از مصادیق شرط استطاعت در حج باشد وجود واجب، مزاحم دیگر مانع عقلی در تعلق حکم وجوب بر حج است و حج بر وی واجب نمی‌شود.

۴. حکم وضعی در اقامه فریضه حج برای مادر شیرده

در مورد حکم وضعی و صحت حج مادر شیرده در حالتی که شیردهی بر وی واجب است، دو نظر فقهی میان مراجع معاصر دیده می‌شود:

۴-۱. اقوال مسئله

- این حج مجزی است و کفایت از حجه الاسلام می‌کند. آیت‌الله بهجت و آیت‌الله سیستانی بر این عقیده هستند. (جامعه

الزهرا، ۱۳۹۸، ۳۷) مشهور فقها به دلیل نظریه ترتب قائلند در جایی که اهم، واجب دیگر است و حج، مهم به شمار می‌رود، اگر مکلف، اهم را کنار گذاشت و مشغول حج شد اگرچه شخص از نظر تکلیفی مرتکب حرام شده است، ظاهر این است که این حج مجزی است. (موسوی خویی، ۱۴۱۱ ه.ق)

- این حج مجزی نیست و کفایت از حجه الاسلام نمی‌کند. آیت‌الله فاضل لنکرانی، آیت‌الله مکارم و آیت‌الله خامنه‌ای از قائلین این دیدگاه هستند. (جامعه الزهرا، ۱۳۹۸، ۳۸)

۴-۲. ادله فقهی مترتب بر حکم وضعی حج مادر شیرده در فرض حرمت حج وی به دلیل عدم رعایت قاعده اهم

در موضوع حج مادر شیرده در جایی که تغذیه طفل منحصر به شیر مادر باشد و جایگزینی مانند دایه یا پرستار برای مادر نباشد سه حالت قابل تصور است:

الف) پزشک، مادر شیرده را از انجام حج منع نکند و مادر در وضعیتی باشد که بتواند اعمال حج را به جا آورد و به سفر حج برود. در این حالت تزاممی میان حج و حفظ سلامت کودک وجود ندارد و مادر شیرده طفل خود را به همراه برده و هم‌زمان به هردو واجب عمل می‌کند.

ب) پزشک احتمال دهد که با انجام مناسک حج از طرف مادر برای طفل شیرخوار آسیب و زیان دارد. در این حالت به دلیل وجوب دفع ضرر محتمل بعید نیست که گفته شود میان واجب حج و احتمالی که به دلیل قاعده مذکور واجب شده است، تزامم رخ می‌دهد و باید براساس مرجحات باب تزامم به اهم عمل شود و مهم ترک گردد. ضمن اینکه حکم این حالت با مشخص شدن حکم حالت بعد بهتر مشخص می‌شود.

ج) پزشک، انجام مناسک حج را به یقین موجب آسیب به طفل شیرخوار که حفظ سلامتی او بر مادر واجب است، بداند. در این حالت، تزامم میان واجب حج و واجب دیگری که براساس نظر پزشک برعهده مادر است، رخ می‌دهد و انجام واجب حج مستلزم ترک واجبی دیگر یعنی، حفظ سلامت طفل و یا ارتکاب حرام یعنی، ایراد آسیب به طفل است. مادر مکلف است براساس قواعد باب تزامم، واجب اهم اتیان و واجب مهم (حج) را ترک کند. حال اگر مادر این‌گونه عمل نکرد و به حج رفت، تکلیف حج وی چه می‌شود؟ آیا چنین حجتی باطل است و مادر باید بعد از رفع تزامم، حج را به جا آورد یا اینکه این مادر گناه کار است، ولی حج وی صحیح است و کفایت از حجه السلام وی می‌کند و ضرورتی بر اعاده آن نیست؟

در صورت قائل به صحت حج چنین مادری این شبهه و پرسش مطرح می‌شود که چگونه ممکن است بسیاری از فقها با وجود ترک اهم توسط مادر شیرده و انجام مهم که مورد نهی شارع واقع شده است قائل به صحت حج و کفایت از حجه الاسلام شوند؟ این پرسش را به صورت می‌توان پاسخ داد: نخست، اعلام بطلان حج مادر براساس نظریه رایج فقهی ملازمه میان حکم تکلیفی و حکم وضعی. دوم، اعلام صحت حج چنین مادری برپایه نظریه ترتب.

بررسی حکم وضعی حج مادر از راه ملازمه حکم تکلیفی و وضعی: مبتنی بر این استدلال، وقتی بر چنین مادری انجام اهم، واجب و انجام مهم حرام است بنا بر نظر برخی اصولیون که قائل به ملازمه میان حکم تکلیفی و وضعی هستند باید قائل به بطلان چنین حجتی شد و نمی‌توان گفت این حج کفایت از حجه الاسلام می‌کند. در میان فقهای امامیه و علمای اصول چند نظریه درباره رابطه احکام تکلیفی و احکام وضعی وجود دارد. گروهی معتقدند که حکم وضعی از حکم تکلیفی منتزع می‌شود و استقلالی ندارد. (انصاری، ۱۴۱۹ ه.ق، ۳/۱۲۶؛ محقق خوانساری، بی‌تا؛ موسوی قزوینی، ۱۳۷۱) گروه دوم، برای حکم وضعی، اعتبار و ماهیتی مستقل قائل شده و بر این عقیده‌اند که شارع ابتدا احکام وضعی را جعل کرده و بعد از آنها احکام تکلیفی جعل می‌شوند (تونی، ۱۴۱۵ ه.ق؛ مظفر، ۱۴۲۷). گروه سوم قائل به تفصیل شده‌اند (آخوند خراسانی، ۱۴۱۰ ه.ق). با پذیرش ملازمه مذکور به دلیل حرمت انجام حج باید قائل به عدم اجزا در مورد اقامه فریضه توسط مادر شیرده

و حاضنی شد که مکلف به امور مذکور است.

بررسی حکم وضعی حج مادر با پذیرش نظریه ترتب: استدلال فقهای که قائل به صحت چنین حجی از نظر وضعی شده‌اند مبتنی بر صحت نظریه ترتب است. (طباطبایی قمی، ۱۴۰۲، ۴۱/۱؛ کابلی، بی‌تا) مسئله ترتب یکی از مباحثی است که در اصول فقه ذیل مسئله ضد یعنی، امر به شیء مقتضی نهی از ضد آن است، مطرح می‌شود و به معنای فعلیت یافتن واجب مهم در صورت انجام ندادن واجب اهم در فرض تراحم میان اهم و مهم است (جمعی از پژوهشگران، ۱۴۲۶ ه.ق، ۴۳۹/۲). توضیح اینکه هرگاه مکلف، به طور هم‌زمان با دو واجب شرعی متزاحم مواجه باشد، بدین معنا که در زمانی معین فقط بتواند یکی از آن دو را انجام دهد، در این صورت اگر یکی از آن دو مانند نجات غریق در نظر شارع مهمتر از دیگری مانند خواندن نماز باشد وظیفه او در آن ظرف زمانی انجام دادن واجب مهمتر است، اما در نظر برخی اصولیون متأخر امامی از جمله میرزای شیرازی و مرحوم فشارکی (به نقل از محقق حائری، ۱۴۱۸ ه.ق، ۱۴۰/۱) انجام ندادن واجب مهمتر یا واجب اهم، موجب فعلیت یافتن واجب دیگر یعنی، واجب مهم می‌شود. این نظریه در اصول فقه، ترتب نام دارد (مظفر، ۱۴۲۷ ه.ق، ۲۷۵/۱؛ مشکینی، ۱۳۷۴).

در صورت پذیرش نظریه ترتب، اگرچه مادری که طفل شیرخوار دارد و تغذیه طفل منحصر به شیر اوست اگر به سفر حج برود مرتکب عصیان شده است و این سفر برای او از نظر تکلیفی در تراحم اهم و مهم است و به دلیل کم‌اهمیت‌تر بودن حج نسبت به سلامت طفل شیرخوار حرمت دارد، اگر اهم را ترک کند و به سفر حج برود حج وی صحیح بوده و تکلیف واجب حج را با وجود این نافرمانی انجام داده و نیازی به اعاده آن در سال‌های بعد نیست. هدف اصولیان موافق نظریه ترتب، این است که در فرض تراحم دو واجب اهم و مهم، و ترک اهم و پرداختن به مهم از سوی مکلف، برای تصحیح عبادات مهم، یک‌راه پیدا کنند. بر همین اساس، برخی تصریح کرده‌اند که مسئله ترتب در موردی جریان دارد که تکلیف مهم، عبادی باشد، هرچند واجب اهم می‌تواند غیرعبادی باشد. (جمعی از پژوهشگران، ۱۴۲۶ ه.ق، ۴۴۰/۲)

ثمره بحث ترتب با تفکیک وقتی مکلف، تکلیف اهم را انجام ندهد و به تکلیف مهم بپردازد از حالتی که مکلف هر دو تکلیف را کنار بگذارد و انجام ندهد، مشخص می‌شود. با این توضیح که بنابر رد نظریه ترتب، چون فقط یک تکلیف برعهده مکلف بوده است، در هر دو صورت، فقط استحقاق یک عقاب را دارد. بنابر پذیرش ترتب در فرض نخست، از سویی مستحق عقاب به سبب ترک واجب مهمتر و از سوی دیگر، مستحق پاداش به سبب انجام دادن واجب مهم است. در فرض دوم، فرد مستحق دو کیفر است: کیفر ترک واجب مهمتر و کیفر ترک واجب مهم. (مشکینی، ۱۳۷۴) مرحوم بروجردی سعی بر پاسخ به منتقدین نظریه ترتب دارد (بروجردی، ۱۳۷۵). مرحوم حکیم می‌گوید: «هیچ دلیلی بر بطلان ترتب و اقتضای امر به شیء بر نهی از ضد نداریم» (طباطبایی حکیم، ۱۴۱۶ ه.ق، ۱۳۱/۵). مرحوم نایینی نیز در فواید الاصول بر صحت اعمال عبادی مهم در جایی که تراحم میان آنها با واجبی مهمتر (اهم) رخ می‌دهد به دلیل جریان ترتب استدلال کرده است (نایینی، ۱۳۷۶، ۳۷۳/۱). فقها و مراجع معاصر هم قائل به غالب کفایت چنین حجی از حجت الاسلام بر پایه نظریه ترتب هستند. امام خمینی رحمته الله علیه، مرحوم فاضل لنکرانی، مرحوم تبریزی، مرحوم خوبی، مرحوم بهجت و آیت‌الله نوری همدانی قائل به چنین نظری هستند. (افتخاری گلپایگانی، ۱۴۲۸ ه.ق، ۸۴/۱) آیت‌الله وحید خراسانی نظریه کفایت چنین حجی از حجت السلام را خالی از وجه نمی‌داند، اما فتوای مطابق، احتیاط بیشتر را عدم کفایت چنین حجی از حجت الاسلام دانسته و قائل بر ضرورت تجدید حج توسط چنین شخصی است (افتخاری گلپایگانی، ۱۴۲۸ ه.ق، ۸۴/۱).

مخالفان ترتب معتقدند که اگر مکلف، در ظرف زمانی تکلیف مهمتر، تکلیف دیگری انجام دهد، اگر این تکلیف، عبادی باشد عمل او باطل است. دیدگاه هر عالم اصولی درباره مسئله ترتب تا حدود زیادی بدان بستگی دارد که در مسئله ضد، چه مبنایی را پذیرفته باشد. اگر امر به شیء، مقتضی نهی از ضد آن دانسته شود و نیز گفته شود که نهی در عبادات، موجب

نادرستی آن عمل عبادی و بطلان آن است جایی برای بحث ترتب و مجزی بودن باقی نمی ماند (مظفر، ۱۴۲۷، ۲۷۵/۱). برخلاف دیدگاه صحت حج برپایه نظریه ترتب، مرحوم سید یزدی می گوید: «اگر سفر حج، مستلزم ترک واجب یا ارتکاب حرامی باشد این حج مجزی از حجه الاسلام نیست هرچند سایر شرایط حج موجود باشد» (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۴۵۷/۲). این فتوا برخلاف سایر فتاوی ایشان مبنی بر پذیرش ترتب مانند اقامه نماز در فرض ترک اهم ازاله نجاست یا حفظ جان یا آبروست (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۸۴/۱ و ۷۲۴). به همین دلیل، برخی حاشیه نویسان عروه در ذیل مسئله تزامم حج با ترک واجب یا ارتکاب حرام، به ایشان اعتراض کرده اند. (موسوی خویی، ۱۴۱۸ ه.ق، ۱۸۷/۲۶)

همه اشکالاتی که مخالفان ترتب مطرح کرده اند از طرف اصولیون موافق ترتب، پاسخ داده شده است. مهمترین اشکال مخالفان ترتب به این نظریه آن است که ترتب، از نظر عقلی ممکن نیست؛ زیرا لازمه اینکه هم زمان با تکلیف اهم، تکلیف مهم نیز فعلیت پیدا کند این است که شارع در ظرف زمانی واحد به دو موضوع غیرقابل جمع امر کرده باشد که مستلزم امر به جمع بین دو کار متضاد است که این ناممکن می باشد. (آخوند خراسانی، ۱۴۱۰ ه.ق) در مقابل، از نظر موافقان ترتب، آنچه محال است جمع بین ضدین در آن واحد و جمع میان دو ضد هم عرض است نه امر به ضدین (نابینی، ۱۳۷۶، ۳۶۶/۱؛ مظفر، ۱۴۲۷، ۳۱۰/۱). به نظر موافقان ترتب، تکلیف مهمتر به طور مطل، تکلیف مهم را نفی نمی کند، بلکه رافع بودن آن، مشروط به انجام دادن تکلیف مهمتر است. به عبارت دیگر، تزامم میان تکلیف اهم و مهم، مستلزم نادیده گرفتن مهم و دست برداشتن از اصل دلیل آن نیست؛ زیرا میان اطلاق دو دلیل، تزامم است نه میان اصل آنها. بنابراین، کافی است که از اطلاق دلیل مهم دست برداشته و آن را مقید به ترک تکلیف اهم کرد (روحانی، بی تا، ۳۹/۲؛ مظفر، ۱۴۲۷، ۳۱۱/۱).

از آنجاکه بالفعل بودن دو تکلیف غیرقابل جمع در عرض هم معقول نیست، تلاش قائلین به ترتب، معطوف به این است که این بالفعل بودن را در طول هم نشان دهند تا محذور تکلیف به محال پیش نیاید. براساس این قول، وجوب تکلیف اهم، مطلق است، اما وجوب تکلیف مهم، مقید به ترک تکلیف اهم است. به تعبیر دیگر، وجوب تکلیف مهم، مترتب بر نافرمانی مکلف نسبت به تکلیف اهم است. ترتب نامیدن این نظریه نیز به همین دلیل است.

باتوجه به آنچه در بررسی دیدگاه فقها در مورد حکم وضعی مسئله بیان شد و باتوجه به اینکه اقامه حج برای مادری که تکلیف به شیردهی و حضانت دارد موجب ترک واجب اهم می شود، می توان براساس مبنای اتخاذ شده اصولی در امکان ترتب و صحت نظریه ترتب چنین گفت که در تزامم بین وجوب شیردهی و حضانت و تکلیف حج، هرچند که شیردهی و حضانت اهم است و امتثال مهم یعنی، حج واجب به دلیل عدم توجه به امر اهم و کنار گذاشتن آن، عصیان است، اما چون با ترک اهم، امر به مهم متوجه وی شده و در مورد او فعلیت می یابد حج چنین مادری صحیح خواهد بود و کفایت از حجه الاسلام وی می کند و تکلیف واجب حج را باوجود این نافرمانی انجام داده است و نیازی به اعاده آن در سال های بعد نیست. حکم تکلیفی اول یعنی، حرمت سفر حج برای چنین مادری، معلق بر انجام واجب اهم یعنی، ترک حج و پرداختن به تکلیف شیردهی و یا حضانت فرزند بوده است و وقتی چنین مادری به واجب اهم عمل نکند و به حج برود امر دوم که مربوط به واجب مهم یعنی، انجام حج است متوجه وی شده و در مورد او فعلیت یافته و حج وی صحیح است.

نتیجه گیری

در مقام تزامم دو تکلیف شرعی مادر بر انجام وظایف عبادی و وظایف مادری، این سؤال مطرح می شود که به تبع وظایف مادر در شیردهی یا نگهداری کودک، در چه شرایطی ممکن است حج از عهده وی ساقط شود؟ برای پاسخ به این سؤال، حکم تکلیفی اقامه حج برای مادر شیرده و نیز حکم وضعی آن مورد بررسی قرار گرفت. دایره حکم وجوب شیردهی براساس آرای فقهای امامیه محدود به موارد ضرورت است و تا زمانی که امکان استفاده از بدل یعنی، پدر، دایه و... و اعمال

مرحجات باب تزاحم وجود داشته باشد، وی مکلف به شیردهی و نگهداری نخواهد بود، اما در موارد وجوب، در صورتی که شرایط لازم برای تعلق تکلیف اقامه حج برای مادر وجود داشته باشد، اگرچه حج به دلیل تکلیف شیردهی از عهده مادر برداشته می‌شود، در مورد اینکه شیردهی مانع تحقق استطاعت است یا نه و اینکه فوریت حج مادر از بین می‌رود، میان فقها اختلاف است.

برخی فقها تقدم یا تأخر شیردهی را بر حصول استطاعت مادر و تعلق حکم وجوب در آن مؤثر دانسته‌اند و وجوب شیردهی را مانع شرعی برای حصول استطاعت برای حج برشمرده‌اند. بنابراین، چنین مادری تا زمانی که مانع رفع نشود مستطیع نخواهد بود، اما در صورت حادث شدن شیردهی بعد از تعلق حکم وجوب بر حج، این مانع را بعد از حصول استطاعت در صورتی که اهم از حج باشد، رافع وجوب حج دانسته‌اند. قائلین به عدم ایجاد استطاعت (وجوب حج) در صورت تقدم شیردهی، در اثبات دیدگاه خود به چهار دلیل استناد کرده‌اند که عبارتند از: تقدم و مانعیت شرط عقلی نسبت به شرط شرعی؛ عدم وجود امر به حج در صورت وجود مانع؛ تقدم واجب مطلق بر واجب مشروط حج، و روایات.

در مورد حکم وضعی و مجزی بودن حج مادر شیرده در فرض وجوب شیردهی، با توجه به اینکه مادر مکلف است بر اساس قواعد باب تزاحم، واجب اهم یعنی، طفل شیرخوار را اتیان کند و واجب مهم یعنی، حج را اتیان نکند، با استناد به دو شیوه، دو حکم متفاوت در آرای فقها دیده می‌شود: نخست، بررسی حکم وضعی حج مادر از راه ملازمه حکم تکلیفی و وضعی، منجر به اعلام بطلان حج مادر می‌شود و دوم، منجر به اعلام صحت حج چنین مادری برپایه نظریه ترتب می‌شود.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان تأکید می‌کنند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. این موضوع توسط تمامی نویسندگان تأیید شده است.

عدم سوءرفتار علمی

مواردی مانند جعل داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت ادبی (پلجیاریسم) و هرگونه رفتار غیراخلاقی دیگر در این پژوهش به طور جدی پرهیز شده است.

تعارض منافع

نویسندگان عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کنند. به عبارت دیگر، هیچگونه منافع مالی یا شخصی که بر نتایج تحقیق تأثیرگذار باشد، وجود نداشته است.

حامی مالی

این نوشتار، یکی از مقالات مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان «حج؛ حقوق و وظایف خانوادگی زنان» می‌باشد که به سفارش پژوهشگاه مطالعات اسلامی جامعه الزهراء (ع) انجام شده است و توسط ایشان حمایت مالی، معنوی و علمی شده است.

سپاسگزاری

نویسندگان مقاله، از پژوهشگاه مطالعات اسلامی جامعه الزهراء (ع) که حامی معنوی، مالی و علمی پژوهش حاضر بودند، قدردانی می‌کنند.

منابع

- قرآن کریم (۱۴۰۲). مترجم: انصاریان، حسین. قم: انتشارات اسوه.
 آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۱۰ ه.ق). کفایه الاصول. قم: آل‌البیت (ع).

- افتخاری گلپایگانی، علی (۱۴۲۸ هـ.ق). *آرای المراجع فی الحج*. قم: نشر مشعر.
- آقا ضیاء‌الدین عراقی، علی (۱۴۱۵ هـ.ق). *تعلیقه استدلالیه علی العروه الوثقی*. قم: اسلامی.
- آملی، میرزا محمدتقی (۱۳۸۰). *مصباح الهدی فی شرح العروه الوثقی*. تهران: مؤلف.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۹ هـ.ق). *فراید الاصول*. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- بروجردی، حسین (۱۳۷۵). *نهایه الاصول*. قم: مطبعه حکه.
- بهجت، محمدتقی (۱۴۲۶ هـ.ق). *جامع المسائل*. قم: دفتر معظم له.
- تبریزی، جواد (بی تا). *استفتائات جدید حج*. قم: بی تا.
- تونی، عبدالله (۱۴۱۵ هـ.ق). *الوافیه فی اصول الفقه*. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- جامعه الزهراء علیها السلام، اداره پاسخ به سؤالات دینی (۱۳۹۸). *برگزیده مسائل مبتلی به واستفتائات جدید؛ مجموعه احکام ۶ (حج ۱)*. قم: جامعه الزهراء علیها السلام.
- جمعی از پژوهشگران زیر نظر هاشمی شاهرودی (۱۴۲۶ هـ.ق). *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام*. قم: مؤسسه دایره المعارف فقه اسلامی.
- حائری طباطبایی، علی (۱۴۱۸ هـ.ق). *ریاض المسائل*. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- حراملی، محمد (۱۴۰۹ هـ.ق). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- حسینی شاهرودی، محمود (بی تا). *کتاب الحج*. قم: انصاریان.
- حلی، محمد (۱۳۸۷). *ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد*. قم: اسماعیلیان.
- روحانی قمی، صادق (بی تا). *منهاج الصالحین*. بی جا: بی تا.
- رئیس، اعظم (۱۳۹۶). *احکام فقهی زنان در حج*. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی.
- سبحانی، جعفر (۱۴۲۴ هـ.ق). *الحج فی الشریعه الاسلامیه الغراء*. قم: امام صادق علیه السلام.
- شیرازی زنجانی، موسی (۱۴۱۹ هـ.ق). *کتاب نکاح*. قم: رأی پرداز.
- صیمری، مفلح (۱۴۲۰ هـ.ق). *غایه المرام فی شرح شرایع الاسلام*. بیروت: دار الهادی.
- طباطبایی حکیم، محسن (۱۴۱۶ هـ.ق). *مستمسک العروه الوثقی*. قم: دار التفسیر.
- طباطبایی قمی، تقی (۱۴۰۲). *مصباح الناسک فی شرح المناسک*. قم: مطبعه الخیام.
- طباطبایی یزدی، محمدکاظم (۱۴۰۹ هـ.ق). *العروه الوثقی*. بیروت: الاعلمی للمطبوعات.
- طباطبایی یزدی، محمدکاظم (۱۴۲۸ هـ.ق). *العروه الوثقی مع التعليقات*. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
- طباطبایی یزدی، محمدکاظم (بی تا). *العروه الوثقی مع تعليقات الفاضل*. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام.
- طوسی، محمد (۱۴۰۷). *الخلاص*. قم: اسلامی.
- عاملی (شهیدثانی)، زین الدین بن علی (۱۴۱۰ هـ.ق). *الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیة (المحشی - کلانتر)*. قم: کتابفروشی داوری.
- عاملی (شهیدثانی)، زین الدین بن علی (۱۴۱۴ هـ.ق). *حاشیه الارشاد*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- عاملی، محمد بن مکی (۱۴۱۰ هـ.ق). *اللمعه الدمشقیة فی فقه الامامیه*. بیروت: دار التراث.
- علامه حلی (۱۴۱۳ هـ.ق). *قواعد الاحکام فی معرفه الحلال والحرام*. قم: اسلامی.
- قدیری، نرجس (۱۳۹۴). *مسائل اختصاصی بانوان در حج فریقین*. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هیات دانشگاه فردوسی مشهد.
- کابلی، محمد اسحاق فیاض (بی تا). *تعالیق مبسوطه علی مناسک الحج*. قم: انتشارات محلاتی.
- محقق حائری، عبدالکریم (۱۴۱۸ هـ.ق). *درر الفوائد*. قم: اسلامی.
- محقق خوانساری، جواد (بی تا). *مشارق الشمس*. بیجا: بیجا.
- محقق سبزواری، محمدباقر (بی تا). *کفایة الاحکام*. اصفهان: مهدوی.
- مدنی کاشانی، رضا (۱۴۱۱ هـ.ق). *براهین الحج للفقها والحجج*. کاشان: مدرسه علمیه آیت الله مدنی کاشانی.
- مشکینی، علی (۱۳۷۴). *اصطلاحات الاصول و معظم ابحاثها*. قم: الهادی.
- مظفر (۱۴۲۷)، محمدرضا. *اصول الفقه*. قم: مکتبه العزیزی.
- موسوی خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۱ هـ.ق). *مناسک الحج*. قم: چاپخانه مهر.
- موسوی خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۸ هـ.ق). *موسوعة الامام الخویی*. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی.
- موسوی قزوینی، ابراهیم (۱۳۷۱). *ضوابط الاصول*. قم: مؤلف.
- نابینی، محمدحسین (۱۳۷۶). *فوائد الاصول*. قم: جامعه مدرسین.
- نجفی، محمدحسن (بی تا). *جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.